

VJERNIK U SVIJETU RAZLIČITIH IDEOLOGIJA I MENTALITETA

Jakov JUKIĆ

ZNAKOVI VREMENA: PRIRODA I POVIJEST

Bezbrojna svjedočanstva prapovijesti i etnologije pokazuju da je arhaički čovjek živio u neraskidivu odnosu s prirodom. Bio je u nju potpuno uronjen i ukorijenjen. Sva značenja dolazila su mu iz prirodnog okoliša. Jezikom simbola primao je znakove svetoga. Priroda je govorila preko kamenja, stijenja, spilja, voda, izvora, rijeka, oluja, vatre, svjetla i životinja. Ako je dakle htio nešto važno doznati, obraćao se šifriranom govoru prirode.

Dokraja sekularizirana, priroda je u naše doba prestala slati poruke smisla. Sunce je sad obična zvijezda, a ne zlatni disk kozmičkog reda i izvor života; kiša je atmosferska pojava, a ne akvatički simbol plodnosti i smrti; stablo nije više *axis mundi* — os zemlje, drvo života, svemirske stepenice, nego plod zemlje. Tako je moderni čovjek raskinuo iskonske zaruke s prirodom. Danas je samo još siluje ili joj krađe skrivena blaga. Stoga mu priroda više ništa ne kazuje, osim što se prijetnjom ekološke smrti — kao prevarena žena — bijesno osvećuje. No ljudi su brzo našli nov ekran na kojem se sada emitiraju znakovi značenja. To je povijest, a ne priroda. Ne ona židovska i kršćanska sveta povijest, što ostvaruje Božje obećanje spasenja, nego svjetovna povijest u kojoj se potvrđuje čovjekova samodovoljnost, stvaralaštvo i neograničena moć.

Raskid veza s prirodom, njezina potpuna sekularizacija i uspostavljanje povijesti kao čovjekova jedinog obzora značenja omogućili su novovjekovnu pojavu ideologija. A upravo je ideologija prvi suputnik vjernika u suvremenom svijetu i nedvojbena znak vremena.

PREVLAST IDEOLOGIJA

Nije lako odrediti istinsku narav ideologije. Postoje o tome u teoriji vrlo kontroverzna mišljenja. Ne želimo se ovdje baviti spomenutim problemom, jer to nadilazi našu temu. Ipak moramo spomenuti barem neka temeljna određenja pojma ideologije. Tu je riječ inače prvi upotrijebio A. Destutt de Tracy, pisac

knjige *Eléments d'idéologie*, koji je u 18. stoljeću pripadao školi filozofa Condillaca. Za njega ideologija prvobitno znači znanost o idejama (*science des idées*). Ta znanost istražuje oblikovanje ideja i čini temeljnu disciplinu ljudskog znanja. Nju treba međutim dobro razlučiti od stare metafizike i besplodne gnozeologije. Ideologija naime želi ostati filozofijom, ali jednako toliko pozitivnom i egzaktnom koliko i prirodne znanosti. Optimistički racionalizam, senzualistički naturalizam i kult slobode: to su intelektualni postulati A. Destutta de Tracyja i ondašnjih ideologa.

Poslije manje od jednoga stoljeća K. Marx će posve izokrenuti takvo shvaćanje ideologije. Dok je A. Destutt de Tracy pojam ideologije pozitivno vrednovao, marksizam ga sada negativno ocjenjuje. U početku je K. Marx radije rabio riječ teorija, da bi tek kasnije uveo pejorativni izraz ideologija. Za njega ideologija ima značenje naročitog nedostatka njemačke klasične filozofije i istodobno opasnosti za svaku istinsku djelatnost duha. Ta patologija spoznaje tumači se dubljim nepravilnostima što su položene u gospodarskim temeljima povijesti. Zato je ideologija izokrenuta misao, lažna svijest (*falsches Bewusstsein*), skrivanje stvarnih klasnih odnosa, opravdanje vlasti. Ona je teorijska misao koja vjeruje da se slobodno razvija na vlastitim danostima, ali je zapravo izraz gospodarskih činjenica, čega onaj koji konstruira ideje nije svjestan ili barem ne vodi dovoljno računa da oni određuju njegovu misao. Drugim riječima, ideologija je razmišljanje otcijepljeno od zbiljnosti, čiji se razvoj odvija apstraktno i koje nije svjesno ekonomskih činjenica. U tome jest lažnost svijesti: čovjek nije svjestan da gospodarska zbiljnost određuje njegovu misao. Iz tih razloga za K. Marxa politika, pravo, znanost, umjetnost, religija nemaju svoje samostalne povijesti; one su nepostojane, drugotne, izvedene, nestvarne. Sav je marksizam dakle polemički obuzet željom da potkaže i razobličí lažnost ideolojske svijesti koja se iskazuje kao izokrenutost svijeta i zabluda o njemu.

U naše doba ideologija se shvaća manje odbojno. Nove teorije nešto su skromnije u svojem dosegu. Uvažavaju nepogodnosti čiste misli, ali joj ipak pridaju određenu važnost. Ideologije nastaju u trenutku kad određeni poredak stvari ima tendenciju da postane totalitaran, maskirajući ili zagušujući sve ostale vrednote. Tako se često događa da vrednote slobode teže da izbrišu vrednote tradicije i autoriteta, kao i obrnuto. Stoga se ideologija danas sve više uzima kao vladajući društveni svjetonazor. Nema dvojbe da na taj način ideologija pokušava pružiti čovjeku ono što mu je nekad davala religija: odgovore na temeljna životna pitanja, globalni smisao ljudske egzistencije, suvisli sustav vrednota.

Bez obzira na spomenuta razmimoilaženja, ne može se zanijekati da upravo u novome vijeku počinju društvenim obzorom vladati velike svjetovne ideologije, posebice tijekom 19. i do polovice 20. stoljeća. Uostalom, ni marksizam ne pokušava to opovrći, osim što smatra da su ideologije lažne. J. Baechler nabrja četiri takva opća tumačenja života i svijeta: nacionalizam, fašizam, liberalizam i staljinizam. Drugi sociolozi pak pridodaju tim ideologijama još crkvenu religiju, pozitivizam i marksizam. O tome ovdje dakako nećemo raspravljati. Za nas je najvažnije ustvrditi kao nesporno da su ideologije — svejedno kako ih shvaćali — poglavite društvene zbilje našega vremena. No ono što na osobit način obilježava tu pojavu

jest činjenica da ideologije nose u sebi neskrivenu sklonost da se pretvore u totalitarne i represivne društvene sustave. H. Marcuse je negdje napisao da je svaka misao imperijalistička. Novija povijest začinje se baš u prevlasti takva vladalačkog mišljenja. Zato s pravom govorimo o suvremenoj nadmoći ideologija.

Iako je bio zamišljen kao oporba ideologijama, ni marksizam se, na žalost, nije pokazao dovoljno uspješnim u liječenju te boljke ljudskoga duha. Dapače, brzo se sam preobličio u ideologiju. Štogod naime da pokušao domisliti, uvijek se vrtio u krugu jer je jedino u ime svoje metafizike mogao do kraja ozloglasiti drugu metafiziku. Iz toga začaranog kruga jednostavno nije moguće iskočiti. Usprkos svim htijenjima teško će biti zamisliti postojanje neideologijskog mišljenja. R. Aron je duhovito primijetio da su tuđe ideje u marksizmu uvijek ideologije, a vlastite uvijek čiste znanstvene istine. Sve dakle upućuje na to da je zapravo nemoguće izići iz jedne ideologije da bi se sudilo drugoj ideologiji. Mnogi su marksisti počeli uviđati teškoće uspostavljanja jedne iznimne i društveno neuvjetovane teorije mišljenja. Tako M. Althusser drži da je ideologija sustav predodžaba — slika, mitova, pojmova — koje imaju nezamjenljivu povijesnu ulogu. Ideologija je sastavni dio društvene cjeline i ne može je nestati čak ni u socijalističkim porecima. G. Giradi — inače vrlo blizak marksizmu — pita se: Da li je čovjeku uopće moguće izići iz ovisne i iluzorne misli? Nije li preuzetost da se iziđe iz iluzija možda najsuptilnija od svih iluzija?

Osim otkrića unutrašnjih protuslovlja, povijesna su svjedočanstva bila još nepovoljnija. Tako se najradikalnija od svih kritika ideologije ostvarila u određenom vremenskom razdoblju kao najradikalnija ideologija. Dovoljno se sjetiti staljinizma i kineske kulturne revolucije. Premda je — kako smo vidjeli — u klasičnom marksizmu ideologija bila negativno obilježena, V. I. Lenjin joj je dao, suprotno tome, smisao pozitivno vrednovana pojma. On je praktički poistovjetio »revolucionarnu« ili »proletersku« ideologiju s marksizmom. Najdalje je u tome otišao svakako J. V. Staljin kad je ideologiju označio kao glavnu pokretnu snagu sadašnjosti, anticipaciju budućnosti i prethodnicu oslobođenja. Stoga je u tim i sličnim društvima ideologija bila puno razvijenija nego gospodarstvo.

Ideologija je dakle u suvremenosti toliko ojačala da je uspjela čak i svoje najluđe protivnike preobraziti u zagrižene ideologe. Velike svjetovne utopije potpuno su zagospodarile ljudima. Poslije prirode sad je i povijest ishlapila, pa je slab čovjek bio odista izložen još samo moćnim idejama i njezinim institucijama.

ZALAZ IDEOLOGIJA

U času međutim kad se učinilo da će ideologije posve osiromašiti i podjarmiti svijest ljudi, neočekivano je počeo njihov silaz i zalaz. Prve poticaje tom procesu dala je zacijelo spoznaja o nesavršenosti svake ideologije, pa i one koja nas je htjela osloboditi od laži i predstaviti se kao jedino ispravna teorija o svijetu i životu. Tako je već kriza pojma ideologije navijestila obrat i dolazak novog doba.

No još u većoj mjeri utjecali su na slabljenje ugleda ideologije njezini povijesni neuspjesi i zloporabe. Ideologija je pomalo sve razočarala, posebice kad se svezala uz vlast, prisilu i politiku. Ratna apokalipsa i poratne pustinje stavili su u pitanje

mnoga obećanja i snove. Čovjek s ulice počeo je sa zazorom govoriti o ideologiji. Dojmila ga je kao nešto daleko, hladno, tuđe, sveznajuće, nedohvatljivo, ali u isti mah svemoćno i neprevarljivo. Podzemljak je nestao u mreži velikih zamisli i projekata. A upravo je tih dana A. Camus proročki pisao o čovjekovoj maloj sreći i varljivim ponudama navodno sigurnih istina. Time je nehotice prijepor oko problema ideologija izgubio na značenju. Opovrgla ga je teorija, obrukala povijesna praksa. To je konačno dovelo do oblikovanja poznate teze o koncu ideologija.

Mnogi sociolozi i filozofi — F. Balbo, D. Bell, L. Colletti, P. Cottier, S. M. Lipset — upozorili su na okolnost da sadržaji ideologije očito slabe. To su nazvali »smrt ideologija«. One se naime polako počinju rasplinjati i trošiti u ozračju sekularizacije i društvenog pluralizma. Nije slučajno da istodobno ulazimo — kako kažu sociolozi — u postkršćansko i postmarksističko razdoblje jer na oba ta svjetonazora leži teška hipoteka ideologizacije. Uz povećanje blagostanja, pojave konzumizma, rasta obrazovanja i privatizacije života idu nužno procesi deideologizacije. Osobito treba istaknuti da je djelomičnu iščeznuću ideologije višestruko pridonijela pojava znanstvene kritike i etičkog relativizma. Ideologije su mrtve ili na putu da budu nadidene od primijenjene znanosti i tehnologije. Pribivamo sutonu svjetonazora i općih teorija o životu.

Velike svjetovne ideologije — po duhu i sadržaju — jamačno najviše pripadaju 19. stoljeću. Zato još uvijek traju u dijelovima svijeta gdje su društveni uvjeti slični onima iz evropskog prošlog stoljeća. No nezadrživi vihar industrijalizacije i urbanizacije posvuda otupljuje i slabi ideologijski stil mišljenja. Ondje gdje se može činiti da niču nove ideologije, zapravo tek stare odumiru. Odatle moje odupiranje teologiji oslobođenja. Deideologizacija je prodrla čak i u one sustave — bolje reći režime — koji su do jučer bili smatrani za predvodnike krutih ideologija, svejedno da li na Zapadu ili Istoku. Opća pitanja života i ljudske sudbine polako prelaze u privatnu oblast i prepuštena su osobnom izboru pojedinca. Društvo se u to — preko svojih institucija — sve manje pača, pa su mu često bliža pitanja ekonomije nego ideologije. Od nje danas polako svatko odustaje — silom društvena razvoja, — premda se u trenucima ugroženosti ili slabosti na ideologiju znadu mnogi pozivati.

POJAM MENTALITETA

Osekom ideologija sprudovi su ostali slobodni. U taj prazni prostor uletjeli su sad — polako i nećujno — mentaliteti. Stoga naše drugo pitanje glasi: Što je to mentalitet?

Spomenuta se riječ inače u našem vremenu mnogo upotrebljava, gotovo jednako onoliko koliko se prije dvadesetak godina rabio izraz ideologija. Mentalitet ima dva različita značenja. Jedno stručno, rasprostranjeno u povijesnoj znanosti, ali javnosti jedva poznato. Drugo, svakidašnje i uobičajeno, koje međutim rijetko podliježe točnu određenju. Mnogi govore o mentalitetu, ali ih je malo spremno upustiti se u raščlambu toga naziva. Kao da ga ljudi više podrazumijevaju nego razumiju.

U povijesnoj se znanosti mentalitet nije dosad proučavao, a niti je bio uopće predmet zanimanja. Teško je o tome u knjigama i člancima spomena naći. Pojam mentaliteta prvi su ozbiljnije počeli istraživati povjesničari što se skupljaju oko

francuskog časopisa *Annales*. Neupućenu čitatelju njihova imena — L. Febvre, R. Mandrou, G. Duby, M. Algulhon, P. Chaunu, F. Braudel, E. Labrousse — ništa ne kazuju. Najviše se istaknuo neomarksist M. Vovelle s knjigom *Idéologies et mentalités*, premda je i ona ostala nezapažena u širim krugovima. Prema njihovu stajalištu mentalitet je označen nepokretnošću mišljenja, sjećanjem puka, pamćenjem stradalnika, ustrajnošću tradicije i stalnošću narodnih običaja. Mentalitet je prije svega izraz »kolektivnog nesvjesnog« ili »kolektivnog imaginarnog«. Dok je ideologija sustavna vizija svijeta, mentalitet je neposredno iskustvo naroda. Stoga mentalitet uključuje u jednu cjelinu sve ono što ostaje u trajanju »prividno«, »nezatno«, »beznačajno«, »nesadržajno«, dotično zatrpano, zakopano i sakriveno u dubini nesvjesnoga narodna bića. Povijest mentaliteta se iskazuje kao povijest otpora ideologijama i izdržljivosti u tome, a zapravo je ono što jedino odolijeva i ostaje u kolektivnom sjećanju. Mentalitet je iskustvo »dugog« vremena, a znači tradiciju, zajedničko pamćenje, nepokretnost, nasljeđe i polagani razvoj. Ideologija je pak iskustvo »kratkog« vremena, a znači promjenu, novost, revoluciju, obrat, nagli uspon i napredak. Zato istraživanje mentaliteta — u optici francuske povijesne škole — prelazi od elite na masu, od ideja i kultura na kolektivna stajališta, od pokreta na inerciju.

Ne možemo ovdje ulaziti u ocjenjivanje toga mišljenja. Nama se pojam mentaliteta pokazuje u nešto drukčijem svjetlu jer ga poglavito povezujemo s modernim ideologijama i njihovom sudbinom rasapa. U tome kontekstu mentalitet je redovito ostatak zamrle, neostvarene, poražene, neuspjele i razočarane ideologije. Još bolje, mentalitet je zakržljali, ispražnjeni, prizemljeni, nemišljeni, suženi svjetonazor. U sebi doduše sadržava neke teorijske sastojke, ali u skromnim razmjerima, pa je već posve prešao u jednodimenzijalno čovjekovo trajanje, životarenje, rutinu. Mentalitet je sve manje misao o svojem vremenu, a sve više život jednog vremena bez misli. Stoga je ideologija dovedena do krajnosti misao bez života, a mentalitet doveden do krajnosti život bez misli, iako tako čistih stanja jasno nigdje nema i neće ih biti. Mentalitet je »pala« ideologija, bez utopijskih i eshatoliških obećanja, goli život sadašnjice, mukotrpan i otuđen. Ako se zlo ideologije nalazilo u njezinu mogućem totalitarizmu, zlo će mentaliteta možda biti u njegovu moguću besmislu.

Zato nije čudno što danas na sva vrata ulazimo u tipično neherojsko doba. Tko bi još za neki mentalitet život izložio, na barikade se penjao ili bune dizao? Dovoljno je usporediti krilatice i parole evropskih studenata u razdoblju od zadnjih dvadeset godina pa da se vidi u kolikoj je mjeri nastupio obrat od ideologije na mentalitet. Prije su tražili promjenu svijeta, sad se zadovoljavaju s reformom školstva. Sve se prizemnilo, postalo maleno, bez ukusa, veličine, sitno i rubno. U društvu vlada osrednjost, ravnodušnost, dosada, prazna dokolica i ojađeni rad. Osuđeni smo na puko trajanje, bez zadnjeg značenja, velikih snova, oslobodilačkih vizija, opasnih pothvata, hrabrosti i strasti.

Sve to pokazuje da prijetnje nadolazećeg mentaliteta nisu ništa manje opasne po našu bitnu ljudskost od navodno velikih istina ideologija koje odlaze. Riječ je samo o različitim predznacima.

VRSTE MENTALITETA

Radi preglednosti i jasnoće dosad smo namjerno rabili izraz mentalitet u jedini, iako takav zapravo nigdje ne postoji. U zbilji su naime uvijek u opticaju jedino mentaliteti, u množini. Zato je sad potrebno da kratko nabrojimo neke od vladajućih mentaliteta, vodeći pritom računa o prilikama u svijetu. Naravno da je svaki od tih posebnih mentaliteta povezan s odgovarajućom ideologijom iz koje nužno proizlazi.

Politički mentalitet prvi je po redosljedju, a vuče podrijetlo iz marksističke ideologije. Pažljiv promatrač lako će uočiti da razvoj društva redovito ide od promoviranja marksističke ideologije do prevlasti političkog mentaliteta. Premda su slične, to ipak nisu iste stvari. Problem bi se mogao ovako postaviti: Da li je sve ono što se danas zvučno zove politička misao ili praksa uopće još neka ideologija ili je možda prije običan mentalitet? Nema dvojbe da je u prošlosti — posebno od vremena uspostavljanja građanskog društva — politika igrala ulogu moćne ideologije. No od tada ona osjetno slabi. Začetnici građanske revolucije naviještali su svršetak jednog i rođenje posve novoga svijeta. Ishod je ipak bio drukčiji. Demokracija je trijumfirala samo kao politička doktrina i uspješna tehnika ograničenja vlasti pojedinca, a ne kao ideologija. S vremenom se naime građanska ideologija potpuno oslobodila od određene metafizike čovjeka, s kojom je u početku bila obilno nadahnut. Zato se danas može biti demokrat u politici, a istodobno zastupati bilo kakav svjetonazor. P. Bigo u knjizi *Marxisme et humanisme* predviđa da će se slično dogoditi i s marksističkom ideologijom. Prema njegovu mišljenju marksizam će se sve manje potvrđivati kao jedna totalna filozofija i vjerojatno preobraziti — ogoljen od svojih metafizičkih oplata — u političku doktrinu i uspješnu tehniku ograničenja ekonomske moći pojedinca.

Taj silazak od ideologije na mentalitet nije u svim socijalističkim društvima jednako prisutan, ali je kao opća tendencija gotovo svugdje zasvjedočena.

U naše vrijeme politika se toliko prizemnila i pragmatizirala, da je u njoj teško prepoznati neku određenu ideologiju. Da bi nešto bilo ideologija, mora za potporu imati jako razrađen i općevažeci misaoni sustav. Za suvremenu politiku — koja je više neka vojna strategija i blokovska gospodarska utakmica — teško je to ustvrditi. Marksizam je u početku bio cjelovit, potpun i globalan pogled na svijet. Pokušavao je dati objašnjenje prošlosti, tumačenje sadašnjosti i viziju budućnosti. Od svega je toga u mentalitetu zaista malo ostalo. Stoga je politika mnogo skromnija u dosegu od ideologije, pa vjeruje da se samo političkim sredstvima svijet može poboljšati, a ne promijeniti.

Drugi vladajući mentalitet današnjice jest potrošački, a proistječe iz liberalističke ideologije. U ishodištu te ideologije stoji metafizika čovjekove apsolutne slobode. Što je više slobode, to je više ljudske sreće. A sreća je u materijalnom blagostanju, jer duhovnih vrijednosti jednostavno nema. Poslije bogatstva slijedi trošenje, jer — zašto bismo uopće radili nego da više trošimo? Tako je krug između slobode, obilja i trošenja bio zatvoren. No umjesto slobode od stvari rodilo se ropstvo stvarima. Odatle eksplozija konzumizma i umnažanje ljudskih prohtjeva. Zadovoljavajući materijalne potrebe, moderni je čovjek samo budio nove. Pružena mu je hrana koja ne zasićuje. Konac se te trke ne nazire, osim što se ispod privida

zadovoljstva razrasta tuga i otkriva se zatupljenost. Vrijeme prolazi, a smisao od trošenja nikako da dođe. Od vatrometa obećanja, podzemljarija su ostale samo lažne radosti televizijske kutije. Zato se zahtjev za slobodom na kraju završava s očajem nasilja — tom čudnovatom revolucijom bez cilja — što je zacijelo krah liberalističke ideologije. Tako je ideologija slobode nezaustavljivo abortirala u potrošački mentalitet neslobode i ovisnosti, s obveznim izdancima požude i beznađa, što inače uvijek ide skupa.

Treći vladajući mentalitet jest tehnicistički, a povezan je s pozitivističkom ideologijom jer iz nje neizostavno — drugim povijesnim putovima — pridolazi. O pozitivizmu se mnogo znade, ali ipak treba podsjetiti da je rodonačelnik te ideologije uzdigao znanost na razinu religije. Čovječanstvo je jedino božanstvo, »Najviše Biće«, a pozitivizam njegova religija, koja ima svoju crkvu, velikog svećenika, dogme, blagdane, svece, mučenike, katekizme, sakramente i liturgijsku godinu. Od tada je naravno prošlo mnogo godina. Pozitivističke crkve i svećenika znanosti više nema, ali je njihovo nasljeđe ostalo. Znanost se u mnogim prilikama znala iskazivati kao ekvivalent vjere. Zato je moderna tehnika i znanost u očima svojih kritičara — kao recimo J. Habermasa — postala ideologija.

I ovdje je ubrzo nastupio obrat. Pozitivistička ideologija također je potpala pod utjecaj demistifikacije i ođčaravanja. Silazila je sve niže dok nije došla do običnih strojeva, složenih kompjutora i elektroničke tehnologije. U početku je bila uzvisivana do opće religije znanosti i svjetovnosti, da bi se na kraju pretvorila u proizvodnju korisnih i malih stvari, od čega se sigurno udobnije živi, ali koje sa smislom ljudskog postojanja imaju zaista malo veze. Znanost je dakle u velikoj mjeri izgubila svoju nekadašnju mitsku draž i sakralno ozračje. Njezine istine mogu biti dobro potvrđene u standardiziranim formulama i otvorene čovjekovu nadzoru, ali su to prvenstveno »male« i »sitne« istine, kratkoga daha i skromnoga dometa, koje onda nemaju što reći o istinskim ljudskim problemima. Za riješiti te egzistencijalne probleme očito da nije dovoljna samo pravilna primjena znanstvenih formula. Zato su ljudske granične situacije — pravednost, ljubav, sloboda, zlo, bol, sudbina, smrt — tehnički nerazrješive.

Prijelazu od pozitivističke ideologije na tehnicistički mentalitet pridonijeli su mnogi događaji. Živimo u vremenu klonulosti ideologije beskonačnog napretka, koja se temeljila na naivnoj pretpostavci ljudske savršenosti i neograničenosti prirodnih izvora. Černobil i ekološke katastrofe u Švicarskoj i Njemačkoj rastopili su pretenzije tehnokrata i prvobitni optimizam tehnologa. S razvojem primijenjene znanosti širi se otuđenje umjesto da napreduje oslobođenje. Ljudi se više ne susreću, nego razgovaraju telefonom; ne raduju se u zajedničkoj igri, nego u osamljenosti gledaju spektakle; ne rade s predmetima iz prirode, nego opslužuju stroj. Naš je sugovornik redovno robot, automobil, elektronički računar, televizor, reklamni spot, neonski natpis, politički plakat, a rijetko šuma, brežuljak, sunce na zalazu, prijatelj i dijete. Tehnički mentalitet stavio nas je u toliku ovisnost da danas mislimo kako je lakše razvijati uvijek nove tehnike za naše stare probleme nego se obraćati moralnim zasadama i poticajima savjesti. U svijetu isključiva racionalizma i efikasnosti suvišnost etike je bjelodana.

Tako smo sasvim kratko i pojednostavljeno pokušali prikazati »pad« triju ideologija u njihove odgovarajuće mentalitete: marksističke ideologije u politički

mentalitet; liberalističke ideologije u potrošački mentalitet; pozitivističke ideologije u tehnicistički mentalitet.

PLURALIZAM MENTALITETA

Nakon rasklapanja na sastavne dijelove, mentaliteti se sad mogu ponovno spojiti u jednu cjelinu. Jer bilo bi krivo zamisliti da se ljudi između sebe utoliko više razlikuju ukoliko jedni prihvaćaju politički, drugi konzumistički, a teći tehnicistički mentalitet. Takve idealne tipologije u društvu nema. Mnogo je naime češći slučaj da netko istodobno usvaja — u nejednakoj mjeri — sva tri mentaliteta. Odatle glavna razlika između ideologija i mentaliteta. Dok čovjek mora pripadati isključivo samo jednoj ideologiji, mentaliteta je u isti mah moguće živjeti više.

U tome treba tražiti razloge zašto se danas tako lako uspostavlja pluralizam gledišta, koji je za jučerašnje ideologije bio nezamisliv i nemoguć. Postoji dakle vidljivo protuslovlje između nesnošljivosti ideologija i neobveznosti mentaliteta. Ono što suvremena sociologija religije vidi kao »market ideologija« ili »tržište svjetonazora« zapravo je tek susret mentaliteta, sučeljavanje tvorbi bez dovoljnog identiteta. Stoga je proces gubljenja određenosti u naučavanju neka temeljna odrednica našega vremena. Na vidiku je zalaz globalnih značenja i »velikih istina«, pa ulazimo u polumrak neodređenosti, gdje sjene bića prolaze svijetom bez obrisa, kao izgubljene duše u mitskom Hadu. Baš zato što su mentaliteti ustrojeni bez čvrsta identiteta, stvaraju se lako situacije pluralizma, uspostavlja se dijalog, ali pritom ostaje otvoreno pitanje koliko uopće vrijede ti razgovori kad su postignuti više gubljenjem vlastita nego razumijevanjem tuđeg stajališta. U tome treba ići korak dalje i hrabro uočiti da između ideologija nije moguć mir, nego samo rat, dok je između mentaliteta isključen doduše svaki rat, ali zauzvrat ni njihov mir nije posljedak dobre volje, nego posustalih želja.

Sigurno da nije sva istina svijeta u njezinim ideologijama i mentalitetima. Ima prostranih područja življenja — umjetnost, ljubav, solidarnost, zajedništvo, obitelj — gdje se čovjek osmišljava i nadom napaja. Naša je međutim nakana bila da u sociologijskom ključu uzmemo u razmatranje samo ideologije i mentalitete. Zato je ovaj oris svijeta ispao nepovoljniji nego što zapravo jeste. Ali netko je morao i te strane života razastrti pred vašu pažnju.

VJERNIK SUČELICE IDEOLOGIJAMA I MENTALITETIMA U SVIJETU

Vjernik je također stavljen sučelice svijetu ideologije i mentaliteta. On nije izvan života — kao patricij u gledalištu rimske arene — nego je duboko uronjen u društvena zbivanja. Zato vjernik — htio on to ili ne — proživljava doslovce iste probleme ideologija i mentaliteta kao svi ostali. Kršćani u tome nemaju nikakve prednosti pred drugim ljudima. Dapače, po životu u svijetu oni su jednaki svojim bližnjima, što je uostalom bio i Isus Krist po svojem čovječstvu. Zato prema kršćanskom učenju nije moguće nikad preskočiti vlastitu kožu.

Još po nečemu vjernik nije iznimka. On jednako zapitkuje — ne bez unutrašnje tjeskobe i izvanjske dramatike — za razloge tom čudnovatom kruženju koje ide od ideologija do mentaliteta, pa se opet možda vraća natrag ideologijama. Ni kršćanin zapravo ne zna zašto ideologije slabe, a mentaliteti jačaju. Taj mu je mehanizam prisutan, ali njegove tajne uzroke ne dosiže. Moguće su jasno razne pretpostavke, koje uvijek slabije uvjeravaju nego što se iskazuje očitost zaokreta od ideologija na mentalitete.

Možda je taj kružni tijek posljedica rasta proizvodnih moći i društvena blagostanja, a možda opet činjenice da ideologije redovito razočaravaju i zato se rastapaju u mentalitete, dok s druge strane dugotrajna nesmislenost mentaliteta nužno priprema nadolazak novih ideologija. Naši su preci imali sreću što je njima vrijeme tako sporo protjecalo da je prvi naraštaj redovito živio u nadi i velikom iščekivanju, a drugi je iskušavao ispraznosti njihova puka ispunjenja. U naše doba međutim vrijeme se toliko ubrzalo da samo jedan naraštaj uspijeva živjeti ujedno ushit i razočaranje, uspon i pad, utopiju i krizu, pa je stoga šok veći i posljedice dugotrajnije.

Budući da je za suvremena čovjeka povijest zadnji izvor značenja i rodilište smisla, nije iznenađenje što je svoje povjerenje samo njoj darovao. A upravo ta povijest nezabludivo bilježi kako nema, a niti je dosad bilo, slučajeva da je ljudsko biće u dužem vremenskom razdoblju uspjelo iskočiti iz utjecaja ideologija i mentaliteta. Zato su sadržaji ideologija i mentaliteta neke uporne i teško iskorjenjive društvene kategorije koje prate sva povijesna zbivanja. Njih se ne smije shvatiti kao vječno prokletstvo i razlog za beznade, nego naravni teret što ga življenje u svijetu sa sobom neizostavno nosi.

To je onda razlog da ni kršćani — što je njihova treća istovjetnost s bližnjima — neće moći odviše napraviti u smislu radikalnog nadvladavanja svijeta ideologija i mentaliteta. Njihova odgovornost za svijet bit će više u tome da blaže i smanjuju nepogodnosti dogmatičke svijesti ideologija i opasne umornosti mentaliteta nego da ih dokidaju.

Vjernik je najprije bio ubačen u svijet ideologija. U tom kontekstu učinit će on neoprostivu grešku ako na krutosti tuđih ideologija bude tako odgovorio da od svojeg kršćanstva napravi samo još jednu ideologiju više. Ta kušnja nije nimalo bezazlena — kako bi netko naivno mogao misliti — jer su joj mnogi kršćani u povijesti neočekivano podlegli. Politička ostvarenja kršćanskih vrednota imala su gotovo redovno sudbinu da budu uvir u ideološka otuđenja. Od Konstantina, cesaropapizma, križarskih ratova, demokršćanskih partija svake vrste, Salazarove diktature do naoružanih svećenika u Južnoj Americi i ministara u sandinističkoj vladi — uvijek su zapravo kršćani bili grubo prevareni od napasti da na tuđu politiku odgovore nekom svojom vlastitom politikom. A stvar je upravo u tome da se iziđe iz svijeta politike i da se drukčijim svjedočanstvom ublaže nužnosti političkih neuspjeha. Na žalost, to nije sve. Kako se naime tuđe ideologije u očima vjernika najčešće pojavljuju kao ateizmi, opasnost bi bila još veća da se na njih reagira ideologijski. Tome je obilno pridonijela činjenica da baš u ideološkim nadmetanjima identitet vjernika jača, pa mu se čini lakše da ga u toj borbi s neprijateljima dostigne, umjesto da u naporu kršćanskog sebedarja identitet mučno osvaja. Na spomenutoj razini vjernici — sa svojim političkim optimizmom spram sebe i ideološkim pesimizmom spram

onih što drukčije misle — ulaze u shizmu maniheizma. Od prevelikog povjerenja u svijet do njegova potpuna odbacivanja samo je jedan korak, ako nije čak ista stvar.

Uvučen u svijet ideologija, vjerniku će biti dužnost da uznastoji označiti neke oprečne poticaje u sebi i oko sebe. Jer u svakome od nas spava po jedan vjerski ideolog, koji je spremniji da istinu drugima nameće nego da za nju svjedoči. A kršćanstvo je u svojoj srži najmanje ideologizirana poruka. Na početku doduše bijaše Riječ, ali je ona čovjekom postala. Tu se krije najdragocjenije sredstvo otklona napasti od ideologija. Ako je čovjek sva mjera Božjega iskaza u svijetu, onda ni ideologija ne može biti nešto veće od čovjeka. To je rubikon koji dijeli ideologije od kršćanstva. Zato će vjernik u prvom redu biti zagovornik slobode, navjestitelj unutrašnjih dragocjenosti, prorok snošljivosti, širitelj pravde i zaštitnik nepovredivosti ljudske osobe. U onoj mjeri u kojoj vjernik od sebe bude učinio čudorednu i odgovornu osobu, u tolikoj će slabiti djelovanje ideologija. Nije dakle dovoljno odbacivati mehanizme lažne svijesti, nego treba radije u sebi odgajati sadržaje čovječnosti.

Prevlašću mentaliteta nad ideologijama vjernik se našao u novom položaju. Znakovi vremena očito su se promijenili, pa više ne vrijedi isticati ono što smo netom spomenuli. Druga vremena zahtijevaju i druge pastoralne naglaske. Dok je nekad vjernik u suočenju s ideologijama jačao svoj identitet, sad osjeća njegovo ubrzano rasipanje. Pijesak nam je ušao u dušu, a upornost isparila. Zato je danas teže biti kršćaninom, iako ni jučer nije bilo lako. Možda smo u nekadašnjem kršćanstvu živjeli naopako svoju vjeru — kao ideologiju — ali je u vremenu mentaliteta zacijelo sve manje imamo. Podlegli smo umoru, bezvolji, fatalnom drobljenju središta u sebi. Nije onda čudo što je u društvu ideologija središnji problem bio ateizam, dok u društvu mentaliteta to postaje vjerska ravnodušnost.

Jasno da zbog toga vjernik neće napustiti vrednote čovječnosti, slobode, snošljivosti i mirotvorstva, jer bi to osakaćenje bilo jednako izdaji kršćanstva. Ali morat će potražiti nove dimenzije i stil ponašanja ukoliko želi primjereno odgovoriti znakovima vremena. Jer može se i tu počinuti grijeh izdaje. U uvjetima nadmoći mentaliteta kršćanin će manje isticati slobodu, jer je danas svi usvajaju, samo je pitanje što se u svijetu »apsolutne slobode« može s njom još učiniti. Isto je tako s čovječnošću, snošljivošću i mirom. A upravo je pokušaj uspostavljanje slobode, čovječnosti, snošljivosti i mira bez nadnaravnoga zatajilo i proizvelo suvremeni umor smisla. Zato će dužnost vjernika biti da u sebi i oko sebe izaruje povjerenje u božanski život i njegovo značenje. U opticaj će ući zahtjevi za transcendencijom, Božjom promisli, nadom u vječnost, božanskom pravdom, djelotvornošću molitve, mistikom smrti i spasenjskim prizivima kršćanstva.

S etikom će ići još teže. Kako ističu sociolozi, moderno društvo funkcionira kao jedan vrlo djelotvoran sustav bez vrlina. Tehnologija je moralno neutralna, neosobna i objektivna. U središtu joj je efikasnost i racionalnost. Taj sustav navodi radnike da se ponašaju kao da nemaju ni kreposti, ni poroka. Dapače, oni racionalnoj proizvodnji samo smetaju. U automatiziranoj sredini — među kompjutorima — ostavljeno je malo mjesta za osjećajnost, moralnu savjest, dobrotu i oprastanje. Tko bi takve vrline uvodio u poduzeće, brzo bi završio pod stečaj. Zato unutar tehnološkog funkcionalizma vjerska gorljivost malo može polučiti odjeka.

Kršćanin se tu zaista nalazi pred vratima problema. Jedina slaba točka mentaliteta jest što ne proizvodi smisao. Zato pred spomenutim vratima i počinje tek odgovornost vjernika. Bogati svime osim sa smislom, današnji ljudi traže ga posvuda. A on se nalazi u božanstvu njihovih bližnjih. Susretnu li ti strastveni tražitelji u vjernicima samo nešto od Kristova nasljeđa, bit će u njima upaljena iskra velike nade da u životu ima nešto više od života. Iskre se međutim pale samo u zajedništvu. Odatle potreba da vjernik napusti ognjište i krene u potragu za svojom braćom. Ostvarujući tako smisao i zajedništvo, kršćani će možda barem nešto ublažiti zle posljedice bezvolje i sebičnosti mentaliteta. Jednako u sebi i drugima.

VJERNIK SUČELICE IDEOLOGIJAMA I MENTALITETIMA U CRKVI

Osim što je sučeljen svijetu, vjernik je stavljen u nezaobilazan odnos sa svojom Crkvom. To je njegov drugi vidik. Na raskrižju između svijeta i Crkve — iako je podjednako njihov sastavni dio — kršćanin najprije uočava čudnovatu sličnost između obiju tvorbi. I Crkva je zaražena ideologijom i ona se umorila u nizinama mentaliteta.

Da je Crkva često bila veliki proizvođač ideologije — sa svim njezinim pogubnim posljedicama — ne treba valjda danas nikoga posebice uvjeravati. Ulazeći u saveze s moćnicima svijeta, Crkva je za kaznu dijelila i njihovu sudbinu: postala je u istoj mjeri osporavana, nevoljena i odbacivana kao i ti moćnici. Nasreću, bilo je uvijek u njoj dovoljno svetaca i proroka koji su gradili i jednu Crkvu siromaha, ljubavi, mira i čovječnosti. Kako se međutim tragovi duha uvijek slabije vide od djela požude, svijet što izvana gleda Crkvu primjećivao je na njoj samo obilježja nepoželjnosti. Tako se stvorio novovjekovni sukob između Crkve i svijeta. Tek kad su se pojavile moderne svjetovne ideologije i zaplesale svoj najtragičniji mrtvački ples — *danse macabre* — u povijesti, postalo je vjernicima jasno u kolikom opsegu je njihova Crkva i oni sami bili zahvaćeni klicama ideologijske svijesti. Zato su pokazali veću spremnost da oproste podzemljarijama izvan Crkve koji su dvojili njoj pristupiti jer su se bojali da još jedanput ne postanu žrtve »objektivnih istina« i »velikih obećanja« ideologije.

Crkva je međutim uvijek nalazila snage da pogleda istini u oči. Učinila je to neočekivanom iskrenošću na Drugom vatikanskom koncilu, koji i nije ništa drugo doli napor Crkve da se do kraja očisti od svih svjetovnih i političkih ideologija. Sinonim je tome vraćanje evanđeoskim izvorima. Nedavni molitveni susret u Asizu pokušaj je da se Crkva oslobodi i od religijske ideologije.

Ima, međutim, mnogo vjernika koji žele svoju Crkvu vratiti kršćanskim izvorima na nekršćanski način, bolje rečeno, deideologizirati je putem ideologije, što je samo ponavljanje prije opisanog odnosa vjernika spram ideologiziranog svijeta. Ovdje idu primjerice nastojanja da se Crkva prikaže kao tipičan model klasnog društva koji treba razotuditi. Prema toj zamisli crkveni su službenici proizvođači dobara spasenja koje oni nude na tržištu ideologija, a kupuju ih vjernici kao potrošači dobara spasenja. Ali sveto nikad nije predmet slobodne i ravnopravne razmjene, jer Crkva ima monopol i jedina je ovlaštena da organizira religiozno. Zato se predviđa da će upravo vjernici — dolazeći iz svijeta oslobodilačkih težnji — biti nosioci revo-

lucije koja će od Crkve učiniti novo društvo ravnopravnih članova. To je, razumije se, onaj isti problem pogrešnog ideološkog odgovora kršćana na ideologije u svijetu, ali sad usmjeren na Crkvu. Zato i njega treba ispraviti. Jer nije na mjestu da vjernik bude više kršćanin prema svijetu nego prema svojoj Crkvi. Odatle slijedi dužnost vjernika da i Crkvu oslobađaju od ideoloških nanosa svojom čovječnošću, slobodarstvom, snošljivošću i mirotvorstvom — jednako kao i svijet — a ne ideološkim pritiskom. Ovo je naravno samo jedan slučaj — krajnje pojednostavljen — osporavanja ideoloških sastojaka u Crkvi na ideološki način, što je u konačnici ostajanje na istom mjestu.

Nesporazum će biti još veći ako se ideologijska kritika primijeni na Crkvu u trenutku kad ona iskoračuje iz podneblja ideologije i dolazi pod utjecaj mentaliteta. To se najbolje može pokazati na primjeru rasprave o odgovornom sudjelovanju vjernika u životu Crkve, što se danas goruće postavlja, a u biti je ideološko pitanje i imalo je svoju vrijednost u doba kad je vjernik bio ovisan o Crkvi. S obzirom da u razdoblju mentaliteta to više nije, i problem će se drukčije postavljati. Zato prvo pitanje nije da li vjernici imaju pravo na neko odlučivanje o poslovima Crkve, nego je li oni to svoje pravo odista žele koristiti. Nisam baš dobio dojam da su laici jedva dočekali mogućnost uključenja u poslove Crkve i da sad vlada nečuvena jagma oko toga tko će prvi ući u odnos odgovornosti spram Crkvi. Naprotiv, sve se čini kao da vjernike — osim nekolicine teoretskih entuzijasta — spomenuto pitanje uopće ne zanima. Najbolje se to vidi kad treba izabrati članove neke komisije ili vijeća u župi ili biskupiji. Jedva da se nađu vjernici koji će se toga zadatka oduševljeno prihvatiti. Razlozi za to ponašanje vezani su uz snaženje sadržaja mentaliteta u Crkvi. Sudjelovanje u životu Crkve činit će se naime vjernicima u većini slučajeva kao nešto svjetovno i izvanjsko — nalik na rad u poduzeću — a ljudi danas pristupaju Crkvi prije svega da bi zadovoljili svoje religiozne potrebe — što je eminentno čin emancipacije od mentaliteta — a ne radi upravljanja s njom — što je eminentno čin emancipacije od ideologije. Uostalom, ne događa se to samo vjernicima u Crkvi nego i građanima u društvu. U visokociviliziranim i demokratskim državama život pokazuje da davanje većih prava ne rješava istodobno i pitanje veće zauzetosti. Čovjek mentaliteta ne pati dakle od manjka slobode — što je vlastitost čovjeka ideologije — nego od suviška besperspektivnosti. A taj val slabljenja entuzijazma polako ulazi u Crkvu.

Trebalo bi sad označiti neka od obilježja mentaliteta u Crkvi: gubljenje vjerničkog, redovničkog i svećeničkog identiteta, religiozna ravnodušnost, moralna bezvoljnost, pastoralna zamorenost i iščeznuće velikih životnih ciljeva kršćana. Pojedinačno pak gledano, politički se mentalitet iskazuje u malim svjetovnim nagodbama umjesto u još gorim političkim sukobima, oduševljenju za političko stajalište, politički govor i političku teologiju; potrošački se mentalitet iskazuje u osobnom bogaćenju, udobnosti, duhovnoj nepokretnosti, površnim društvenim zauzetostima, življenju crkvenih tajni kao spektakla, povjerenju u senzacije; konačno, tehnički se mentalitet iskazuje u prevelikoj i isključivoj odanosti pastoralnoj tehnologiji, zarazi administriranja, mjerenja, brojenja, rječitosti bez pokrića, izbjegavanju govora o nadnaravnome, zazoru od mistike, osiromašenju obreda, nazatku umjetničkog izražavanja, odsustvu dubljih osjećaja, potajnom divljenju svjetovnim ishodima.

Vjernik je i u Crkvi — kao netom u svijetu — pozvan da se odupire naletima razorna mentaliteta. U tu svrhu promicat će smisao i ljepotu življenja kao svoj prvi zadatak. Na zarazu umora u Crkvi odgovorit će gorljivošću, optimizmom i radošću postojanja, a onda zajedništvom koje može biti jedina brana pošastima osamljenosti i nepovjerenja u Crkvi.

Smisao i zajedništvo bili su također pastoralno najpogodniji odgovor vjernika na pojavu mentaliteta u svijetu. Ipak ima tu neka važna razlika. Dok vjernik u svijetu svjedoči smisao svojim vlastitim življenjem, u Crkvi se za to svjedočenje još napaja i nadom nadnaravnoga, bez čega bi njegov pothvat bio polovičan i kršćanski neobrazložen. Jednako će biti i sa zajedništvom koje vjernik u svijetu potvrđuje bratimljenjem s ljudskim rodom, a u Crkvi ga stalno krijepi činom liturgijska okupljanja. Često nismo naime ni svjesni u kolikoj mjeri baš liturgija drži na okupu identitet i posebnost Crkve koja teži da se pretvori u političku stranku ili ezoteričnu sljedbu.

U podneblju mentaliteta, dakle, nadnaravno — kao smisao — i liturgija — kao zajedništvo — jedine su ozbiljne prepreke ubrzanom gubljenju identiteta Crkve.

ZAKLJUČAK

Na kraju, htio bih predusresti vaše opravdano pitanje: Gdje smo zapravo mi tu? Gdje je naša aktualna crkvena i društvena situacija? Pa ima je sasvim dovoljno u tekstu, jer danas nitko nije povlašten da bude potpuno sam i odvojen od svijeta. To je nemoguće. Predložio sam četiri koordinacijske točke za razmišljanje — najprije ideologije u svijetu i Crkvi, a onda mentalitete u svijetu i Crkvi — a na vama je da taj »račun« dovršite. Stoga trebate danomice otkrivati koliko ideoloških i koliko mentalitetskih sadržaja ima u vama, u vašim vjericima i društvu koje vas okružuje. U tome »računanju« nitko vas ne može zamijeniti. No nemojte to činiti ni sudom kruta ideologa, ni bezvoljnom kretnjom ljudi mentaliteta, nego žrtvom kršćanina koji nevidljivo plodi rascvat Novoga Neba i Nove Zemlje.